

Ажалай туг

2018 оной
феврелиин 23
№ 4 (3996)
1965 онһоо гарана

САГААЛГАН-2018

Хонгоодорнууд нохой жэлээ угтаба

Энэ жэлдэ хонгоодор угсаатан Улаан-Үдэ хотодо сугларжа, уласхоорондын хэмжээндэ Сагаалганай фестиваль наада үнгэргэжэ байна. Үсэгэлдэр, феврелиин 22-до, фестивалиин программа эхилжэ, мүнөөдэр гол шухала хэмжээнүүдын ФСК соо үнгэржэ байна.

Улаан-Үдын соёлой ба спортын талмайнууд дээрэ мурьсөөнүүд, уран найханай харалганууд үнгэржэ, мүнөөдэр түгэсэхэ юм.

Энэ найр наадандамнай олон зон сугларжа, гансашье Бурядай хонгоодорнууд бэшэ, Монголой Булган, Хүбсэгэл аймагуудһаа түлөөлэгшэд ерэбэ. Хонгоодор угсаатан Захааминай, Түнхэнэй, Ахын, Эрхүү можын Алайрай аймагуудта ажаһуудаг гэшэ. Монголой Улаан-Баатар түбһөө баһал хонгоодорнуудай бүлэг айлшад найрга хабаадажа байна.

Иимэ ехэ наадан эмхидхэгдэхэдээ нэн түрүүн хонгоодор угсаатанайнгаа үндэһэн соёл, түүхэ, заншал, хэлэ сахижа, хүгжөөжэ ябахымнай тула болоно гэшэ. Хоёр үдэр соо үнгэржэ байһан мурьсөөнүүд, харалганууд тиймэл онсо шэнжэтэй байна. Арадай заншалта спортын зүйлнүүдээр, арадай дуу хатараар, үндэһэн хоол, хубсаһан гэхэ мэтын шэглэлнүүдээр олон тоото

харалганууд, мурьсөөнүүд үнгэржэ байна.

Үсэгэлдэр, феврелиин 22-до, Буряад Уласай үндэһэтэнэй номой санда «Хонгоодорнуудай түүхэ, мүнөө саг ба хүгжэлтэ» гэхэн гаршагтайгаар дүхэриг шэрээ үнгэрөө. Харин сэгээ дуунуудыг гүйсэдхэгшэд П.И. Чайковскийн нэрэмжэтэ колледжын танхим соо «Арсин дуун» гэхэн мурьсөөндэ хабаадаба.

Харин мүнөөдэр, феврелиин 23-да, Улаан-Үдын ФСК-гай танхим соо найр нааданай мурьсөөнүүд, концерт-харалганууд үнгэржэ байна. Олон зоной хонирхол татадаг спортын мурьсөөнүүд – һэр шаалга, тэбэг, шатар, шагай наадан олон зоной хабаадалгатайгаар үнгэрнэ.

Фойе соо хүдөө ажахыда үйлэдбэрилэгдэхэн эдэе хоол, хонгоодорнуудай заншалта эдээн «Сагаалганай хэшэг» гэхэн яармагта табигдаба. «Уран бэлиг» гэжэ худалдаанай үзэсхэлэндэ арадай дархашуулай бүтээлнүүд олоор дурадхагдана – нарин дархатай бүтээлнүүд, хүгжэмэй инструментнууд, модоор, үйһөөр, шулуугаар, арһаар, бүдөөр бүтээгдэхэн зүйлнүүд табигданхай.

Пайндэрэй удаадахи талмай «Хонгоодорнууд, урагшаа» гэжэ нэрлэгдэнхэй.

Тэндэ уран найханай болон документальна фильмнууд, рекламн ба амаршалгын ролигууд, хүгжэм дуунууд, зурагуудай худалдаанай үзэсхэлэн, хонгоодор угсаатанай уран зохиолшодой номууд олоной хонорто табигдаба. Найрга хабаадагшад хонгоодорнуудай үндэһэн хубсаһан ямар бэ гэжэ «Хонгоодорнуудай шэмэг» гэхэн дефиле-харалганда ошожо ойлгожо абаха аргатай байба.

Хахад үдэрэй туршада ФСК-гай ехэ танхим соо аймагуудһаа ерэхэн хонгоодор угсаатанай дуушад, хатаршад «Сагаалганай уулзалганууд» гэхэн концерт-нааданда хабаадажа, талаан бэлигээ харуулжал мэдэбэ. Тэрэнэй хажуугаар фойе соо «Ёохор наадан найхан даа» гэхэн хонгоодорой ёохор харуулха мурьсөөн үнгэрбэ. Дуулажашье, хатаржашье шадаха манай хонгоодор бурядууд тэндэ хамаг шадалаараа оролдобо гэхэдэ алдуу болохогүй юм ааб даа.

Пайндэрэй түгэсхэлдэ галаконтцерт табигдажа, хонгоодорнуудай эрхимэй эрхимүүд тайзан дээрэхэ уянгата буряад аялгаараа, уян нугархай хатарнуудаараа харагшадаа баясуулһан байна.

Соёлма БАЛЪЖУРОВА,
манай корр.

ЗАНШАЛ

Хадагаар золгохо гурим

«Хадаг» гэхэн үгэмнай түбэд үндэхтэй, «тэнгэри» гэхэн удхатай юм. Буриад-монгол зоной бэлэгэй дээдын бэлэг, хүндэтэл ёһололой эгээл дээдын тэмдэг гэжэ хадагаа нэрлэдэг. Эгээл ехээр хүндэлхэн хүндөө хадагууды баридаг гэшэбди. Будда бурханай номнол хургаалай дэлгэрэн таража эхилхэдэ, хадаг бии болоһон түүхэтэй.

Хадагаа хүлээжэ абаад, зүүн гар дээрээ баруун гараараа нугалжа эбхээд, үбэртэлдэг. Энэ хадаа дээдын бэлэгы ёһолон хүндэлжэ абаһанай тэмдэг гэшэ.

Хадагы ганса гараараа дундаһань шүүрэн абадаггүй.

Хадаг абаад, нишэ тишэнь табидаггүй, харин эгээл хүндэтэй, дээрэ, сарюун сэбэр газарта табидаг.

Хадагы яажа бүтээдэг бэ гэбэл, торгон миндаһан утаһаар нэхэжэ хэдэг юм. Хадаг бүхэн өөрын нэрэтэй, хээтэй, үнгэтэй байдаг.

Эгээл багань һэблиг хадаг гэжэ нэрэтэй. 60 сантиметрһээ 1 метр хүрэтэр утаһаар. Юрын хадаг 1-һээ 1,5 метр хүрэтэр утаһаар, аюуша хадаг 2-һөө 4 метр хүрэтэр ута юм.

Хээгээрээ яагаад илгардаг бэ гэбэл, алхан хээтэй, найман тахилтай, түмэн үлзытэй байдаг. Түмэн үлзытэйн хас тэмдэгшүү, тиин дотороо 3-4 янзын байжа магад: бүтүү утаһан хээтэй, набшаһан хээтэй, сэсэгшүү хээтэй.

Үнгын талаар нимэ илгаралтай: хүхэ, сагаан, шара, ногоон, улаан. Юрэнхыдөө һолонгын 7 үнгы холисолдуулан хэһэн байжа магад. Хүхэ үнгэтэй хадаг илангаяа дэлгэрэнги. Сагаалганай үедэ, хүүгэдэ айл болгоходоо, бусад ниитын найр нааданай үедэ хүхэ хадагаар аба, эжыгээ, түрэл гаралаа, хүндэтэй танинуудаа, нүхэдөө золгодог ушартай. Хүндэтэй номын Багшадаа сагаан хадаг баридаг.

Юрэнхыдөө хадаг барюулха хүнтнай ямар тушаал зин-

даатайб, ямар аша габьяатайб, дүгын гү, али холын гү, ниитын, хубин ажабайдалда ямар удхатай ажал ябуулнаб – иимэл хараһаа бодомжолон, хадагаа шэлэжэ абадаг гэшэ. Тинхэдэ утын хэмжээн, хээ, үнгэ хараада абтана бшуу.

«*Хадагаа хүлээжэ абаад, зүүн гар дээрээ баруун гараараа нугалжа эбхээд, үбэртэлдэг. Энэ хадаа дээдын бэлэгы ёһолон хүндэлжэ абаһанай тэмдэг гэшэ.*

Хадагы ганса гараараа дундаһань шүүрэн абадаггүй.

Хадаг абаад, нишэ тишэнь табидаггүй, харин эгээл хүндэтэй, дээрэ, сарюун сэбэр газарта табидаг.

Хадаг бариха ёһо. Хадагаа дундуурнь утаһань нугалхада, ама гараһан талынь нюур тала гэдэг, хоёр альган дээрээ тааруулан табижа, бариха хүн руугаа нюурта талынь харуулжа, эрхы хургаараа дээрэхэнь даража бариад, үрээлэй үгэ хэлэжэ, барижа золгодог. Аманинь юун гэхэн удхатайб гэбэл, амандаа хэшэгтэй, олоһон олзотнай олзо боложо, дүүрэн жаргалтай ябахы хүсэнэб гэхэн тэмдэг мүн.

Хадагы мүнгэтэй, хүтэй аягатай, бусад бэлэгтэй хамта барижа золгодог. Мүнгэн гэшэмнай баһал зүб, буруу талай байдаг. Зүб талань хадаа дотор талань болоно. Шүбгэ мэтэ хурса оройтой ордонтой талань бэшэ, харин нүгөөдэ талань болоно. Мүнгэнэй дотор талы дээшэнь харуулаад, толгой талынь баруун гарайнгаа эрхы хургаар дараад, хадагтайгаар золгодог гэшэ. Хадаг барихадаа, хүнэй гар дээрэ, гарай шэлбэ дээрэ тохожо, табижа болохогүй. Гарайнь альган дээрэ зүб мүрөөр

барюулха ёһотой. Мүн лэ хүзүүн дээрэнь табижа болохогүй.

Хадаг абаха ёһо. Хадаг абажа байһан хүн хадаг барижа байһан хүнэй үрээлэй үгэ бултынь шагнажа, хоёр гарайнгаа алыгы дэлгээгэд, эрхы хургаа ёдойлгон, хадагынь хүлээн абадаг. Харюугай үрээл хэлэхэ гээ һаа, хадагаа гар дээрээ эрыюулжэ, аман талаарнь тэрэ хүн тээшээ харуулаад, үрээлээ хээдэг. Эндэ онсо ажаглахаар юумэн гэхэдэ, хадаг барижа, хадаг абажа

байһан хүнүүд орой соорхой байдаггүй, толгойдоо малгайтай байха ёһотой.

Хадагаа хүлээжэ абаад, зүүн гар дээрээ баруун гараараа нугалжа эбхээд, үбэртэлдэг. Энэ хадаа дээдын бэлэгы ёһолон хүндэлжэ абаһанай тэмдэг гэшэ. Хадагы ганса гараараа дундаһань шүүрэн абадаггүй. Хадаг абаад, нишэ тишэнь табидаггүй, харин эгээл хүндэтэй дээрэ, сарюун сэбэр газарта табидаг. Зарим хүн хадаг барюулхадань, хүзүүндээ үлгэдэг. Иимэ ёһо буруу, анхан саһаа Буриад-Монголдэ нимэ гурим байгаагүй юм.

Урда сагта хадагай үсөөн байхада, бэе бээдэ дамжуулан, хүндэ ямбатай хүнүүдэ илган хүндэлжэ ябаһан саг байгаа. Юрэнхыдөө хадаг гэшэ алта мүнгэнһөөшье үлүү сэнгэй хүндын тэмдэг байгаа, байһаншье зандаа.

Сагаалганай үедэ хадагаар золгохо ёһо заншалаа зүбөөр хэрэглэжэ сахиял!

Бата-Мүнхэ ЖИГЖИТОВ
(Соёл.ру)

Сагаалганай амаршалга

Алтан найхан Буриадтаа,
Амгалан тайбан ажаһуудаг
Арад бүхэний амаршалнаб!

Хун шубуун гарбалтай,
Хуһан модон сэргэгэй,
Хурса хүбэлгэн ухаатай
Хори Буриадаа амаршалнаб!

Хэтын хэтэдэ алдартай,
Хэээшье минии зүрхэндэ
Хаанашье хэндэше булигдаагүй
Хэжэнгэ Буриадаа амаршалнаб!

Гушан гурбан гулбай,
Гурбан ехэ Ярууна,
Ямарше сагта ядаагүй
Ярууна Буриадаа амаршалнаб!

Алтан, мүнгэн, ан гүрөөһөн,
Буга, хандагай, булга, хэрмээр элбэг,
Байгаалин баянаар суурхаһан
Бабанта Буриадаа амаршалнаб!

Алтан дэлхэйн алдараар,
Алхана уулаараа суурхаһан,
Ажалша малша арادتтай
Ага Буриадаа амаршалнаб!

Заха газарта түбхинэһэн,
Замбаа гурил бүтээдэг,
Залхуугүй ажалша,
Захаамин Буриадаа амаршалнаб!

Хяаг үбһээ мүнхэлжэ,
Хяагта хото бүтэһэн,
Хани барисаанай хилэ дээрэхи
Хяагта Буриадаа амаршалнаб!

Сэлэнгынгээ оёорһоо
Сэгээн шулуу бэдэрһэн,
Сэбэр сайхан басагадтай
Сэлэнгэ Буриадаа амаршалнаб!

Оронгын дархашуул суутай,
Олон зондоо туһатай,
Ирагуу дууша басагадтай
Ивалга Буриадаа амаршалнаб!

Эрэ эмэгүй эрдэмтэй,
Элдэб газарта нюотагжаһан,
Эжэлшэхэ танилсахадаа шадамар
Эрхүү Буриадаа амаршалнаб!

Хүгжэмшэ дууша хүбүүдтэй,
Хүшэгөөр арюун аршаантай,
Хүхюун омог зантай
Хурамхаан Буриадаа амаршалнаб!

Бардам баян үгэтэй,
Баян-Гол нюотагтай,
Бархан уула түшэгтэй
Баргажан Буриадаа амаршалнаб!

Байгал далайн эрьедэ
Баян дэлгэр ажаһуудаг,
Хатарша, зугааша
Кабанск Буриадаа амаршалнаб!

Сагаан мүнгэн толгойтой
Саяан уулын хормойдо
Аршаан түгэс амаралтын газарта түбхинэһэн
Түнхэн Буриадаа амаршалнаб!

Үндэр уула, үргэлжэ тайга
Арад зондоо мэдээжэ
Ангууша-хэрмэшэ
Аха Буриадаа амаршалнаб!

Элхи нуурһаа эхитэй,
Элбэг сэсэн үгэтэй,
Залиршагүй заяатай
Загарай Буриадаа амаршалнаб!

Үндэр баян ургаса
Үргэн тала тарьян,
Бэрхэ ажалша хүбүүдтэй
Бэшүүр Буриадаа амаршалнаб!

Түлишөөр баян
Түгнэ нюотагтай,
Буянтай Мухар-Шэбэр
Буриадаа амаршалнаб!

Саратай уула тахилгатай,
Сагаан эдегээр элбэг,
Зэдэ голой эрьедэхи
Зэдэ Буриадаа амаршалнаб!

Алтан найхан Буриадтаа,
Амгалан тайбан ажаһуудаг
Арад бүхэний амаршалнаб!

Михайл ШИРАПОВ

Хүгжэлтын шэнэ шата

Захаамин аймагай хургуулинуудай дунда Енгорбойн хургуули үндэр наһатай эмхинүүдэй нэгэнийнь болодог юм. Аяар холын 1928 ондо нотагай номоной Соведэй түрүүлэгшэ Лубсан Мухарович Дылыковой оролдолгоор эхин хургуулиин байсан бодхоогдоһон юм.

90 жэлэй хугасаа соо энэ хургуулимнай баян түүхэтэй хүгжэлтынгөө замаар дабшанан байна. 1950 ондо долоон жэлэй хургуули нээгдээ, удаань 1960 ондо – найман жэлэй, 1979 ондо эхин хургуули боложо, 1982 ондо найман жэлэй, 1991 ондо дунда хургуули болгогдожо, мүнөө болотороо хүүгэдые 11 жэлэй программаар хургана.

Енгорбойн хургуулиин түрүүшын захиралаар А.И. Шадаев томилогдоо хэн. Хожомын тэрэ багша Бурадтаа мэдээжэ уран зохёолшо болоо бэлэй. Хургуулиин захиралай тушаалда хүүлшын жэлнүүдтэ Хандархаев, Г.С. Шалтыков, Ф. Алтаев, Д.В. Лаврентьев, Ц.И. Аюров, Ц.Г. Очирова, П.С. Данилов, Т. Бельгаева, Д.Б. Бальжанов, Е.Ч. Жамсаранова, В.Б. Ламаев гэгшэд ажаллаһан байна.

1962-1979 онуудаар хургуулиин захиралаар бэлиг талантай хүтэлбэрилэгшэ, багша А.И. Айдаева ажаллаа. Тэрэ жэлнүүдтэ Енгорбойн хургуули хуралсалай ба хүмүүжүүлгын талаар республикынгээ найман жэлэй хургуулинуудай дунда шалгаржа, түрүүшүүлэй тоодо ябаа хэн. Энэ амжалта

хургуулида ажалладаг байһан багшанарай оролдолгоор туйлагдаал гээшэ. Нэрлэбэл, С.Д. Уржанов, Т.Н. Хуриганова, Р.Б. Намжилова, М.А. Миронова, В.Р. Бальжуров, В.Л. Бальжурова, М.А. Манжуева, А.И. Айдаева, Б.Ж.Б. Бадмаев, З.В. Хубрикова, В.Д. Ламаева, Х.С. Гармаева, М.Д. Лубсанова, М.Л. Соктоева, М.Ш. Ласаранов, Е.Ц. Гармаева, Р.Г. Дымбрылова, Н.Б. Лубсанова, В.Ж. Нанзанова, Н.Б.-М. Жалсанова гэгшэд болоно.

1970 онуудаар хурагшадай үйлэдбэрийн бригада ябуулһан ажалаараа шалгаржа, Бурадай АССР-эй хүдөө ажахын яаманай Хүндэлэлэй грамотаар шагнагдажа, ВДНХ ошохо путевкоор урмашуулагдажа, тэндээ Ехэ Алтан медальда хүртэһэн юм. 1974 ондо социалис мүрысөөндэ илажа, Шалгарһанай тэмдэгтэ хүртөө хэн.

1967 ондо хизаар ороноо шэнжэлэлгын музей нээгдэжэ, хургуулиин ажабайдалда һонирхолтой шэнэ хэмжээнүүд ябуулагдажа эхилээ. Хургуулиин багшанарай, нотагай зоной оролдолгоор эмхидхэгдэжэ, А.И. Айдаевагай хүтэлбэри доро ажаллаһан энэ музей аймаг дотороо мэдэжэ болоһон.

1983 оной сентябрийн 1-дэ Енгорбойн хургуули найман жэлэй болгогдожо, Г.Л. Батуев эрхилэгшээр томилогдоо бэлэй. Багшанарай ехэнхинь БГПИ дүүргэжэ ерэһэн Енгорбой нотагай залуушуул байгаа: Н.Ц. Очиров, М.Ц. Доржиев,

З.Б. Батуева, В.Ц. Эрдынеева, Е.Ц. Гашинова, Е.В. Замбулаева, Д.Ц. Лубсанов, Н.Ч. Балданов, Н.Ц. Будаева, В.Б. Батуева, Л.Ш. Цыбикова. Эхин классуудай багшаар С.Г. Доноева, Р.Г. Дымбрылов, Т.Б. Дансаранова, А.В. Баранова, В.Д. Доржиева, ород хэлэнэй багшаар Э.И. Бальжанова, Э.В. Дышенова, хари хэлэнүүдэй багшаар Т.Б. Очирова, химийн багшаар Р.Д. Шагдулова, физикын багшаар Б.Б. Нимбуева, А.Д. Эрдынеев, математикын багшаар С.С. Цыренова, пионервожатаар М.Д. Жалсанова, Р.Б. Эрдынеева гэгшэд ажаллаа. Тэрэл жэлнүүдтэ урагшаа һанаатай, эрмэлзэл ехэтэй, бэлиг шадабаритай коллектив бүридэжэ, хургуулиин түүхэдэ, хүгжэлтэдэ ехэтэ нүлөө үзүүлээ.

1986-1994 онуудаар хургуулиин захиралаар Г.Д. Шойдоной, Г.Л. Батуевай ажаллахада туһалбариин ажахыда барилга хэгдэжэ, кружогууд, секцинүүд нээгдэжэ, зургаан наһатай хүүгэдэй хуралсал эмхидхэгдэжэ, үхибүүдэй хүгжэлтэдэ гүнзэгы анхарал табигдаһан юм.

Э.В. Дышеновагай захиралаар ажаллаһан хугасаа соо залуу бэрхэ, эрдэм ном ехэтэй багшанар хургуулида ерэжэ эхилээ: Н.Н. Лыгденова, О.Н. Батуева, Э.П. Бальжанова, Т.В. Цыденова, Э.Б. Батуева. 1996 онһоо 2001 он болотор Т.Б. Очирова Енгорбойн хургуули хүтэлбэрилһэн байна. Тэрэ жэлнүүдтэ спортын танхим, юрта-музей баригда-

жа, хургуулийн байшанда капитальна заабабарилга хэгдээн юм.

2000 онуудаар хүүгэдэй бэлиг шадабариин хүгжэлтэд ехэ анхарал табигдажа, хургуулида олон тоото уран найханай кружогууд, спортын секцинүүд ажалаа ябуулаа хэн. Тэрэл сагаар «Мүшэхэн» (хүтэлбэрлэгшэнь Д.И. Балданова) гэжэ хүүгэдэй хатарай ансамбль эмхидхэгдээ, хэблэлэй түб нээгдэжэ «Перемена» (хүтэлбэрлэгшэнь Э.И. Бальжанова) гэхэн сонин гаража эхилээ, уран үгэдэ дуратайшуудда «Булагай эхин» (хүтэлбэрлэгшэнь Н.Ц. Очиров) кружок нээгдээ, хизаар ороноо шэнжэлэлгын «Хонгоодорнууд» (хүтэлбэрлэгшэнь М.Д. Жалсанова) гэхэн кружок ажалаа ябуулаа. Пургуулийн олон хүүгэд барилдаанай секцидэ (тренерынь С.Б. Лыгденов), шахматай секцидэ (тренерынь В.Л. Бальжурова) ябадаг болоо. Эдир тамиршад аймаг болон республикэ дотороо болоһон мүрысөөнүүдтэ хабаадажа, эрхимүүдэй тоодо ороһон юм. Барилдаагаар Иван Жалсанов, Очир Аюшеев, Зоригто Лыгденов, Иван Батуев, Эрдэм Очиров гэгшэд республикын чемпионууд боложо шалгараа. Пургуулийн хурагшадай дунда барилдаагаар Аламжа Батуев Россиин чемпион боложо, Иван Жалсанов мүнгэн шанда хүртэжэ солоео дуудуулаа. Республикэ дотороо шахматаар чемпионуудай нэрэ зэргэдэ Тунгалаг Жигжитова, Бато Цыбиков, Амарсана Доржиев гэгшэд хүртэһэн юм.

2007 ондо Енгорбойн хургуули республикын тур-

шалгын талмай боложо, хуралсалай ябадалда бэын тамир бэхижүүлгын аргуудые нэбтэрүүлжэ захалаа. Тэрэ сагһаа хургуулийн хүүгэдэй, багшанарай бэын тамир, ханаа бодол, ухаан сэдхэлэй байдал хүгжөөхэ, нангинаар сахиха ажал үргэнөөр ябуулагдаа хэн.

«Жэлэй эрхим багша» гэхэн нэрэ зэргэтэй бэлигтэй багша М.Ц. Доржиев 2001 онһоо хургуулияа хүтэлбэрлэжэ эхилээ хэн. Пуралсалай ба хүмүүжүүлгын талаар захиралай орлогшо Л.Ш. Цыбиковатай хамта хургуулийн саашанхи хүгжэлтын программа бэлдэгдэжэ, ехэ ажал ябуулагдаа.

Пүүлэй жэлнүүдтэ Енгорбойн хургуули аймаг дотороо хуралсалай эмхинүүдэй дунда эрхимүүдэй тоодо ябадаг. Багшынгаа ажалда харюусалгатайгаар хандажа, олон тоото шабинараа эрхимээр хүмүүжүүлдэг багшанар Н.Н. Лыгденова, Б.Б. Нимбуева, О.Ц. Шойдонова, О.Н. Батуева, Р.П. Доржиева ажалланад. Тэдэнэр хурагшадые олимпиада-мүрысөөнүүдтэ бэлдэжэ, эрхим сэгнэлтэнүүдтэ хүртүүлнэ. Енгорбойн хурагшад ород хэлээр, биологеор, физикээр, общественаньяар ЕГЭ-ээн туршалгануудые үндэр сэгнэлтэнүүдээр тушаадаг юм. Пургуулияа дүүргэһэн хүбүүд басагад Улаан-Үдын, Эрхүүгэй, Шэтын, Томскын, Новосибирскын, Хабаровскын, Санкт-Петербургийн дээдэ хургуулинуудта хуралсалаа үргэлжэлүүлнэ.

90 жэлэй туршада амжалтайгаар хүгжэн байдаг Енгорбойн хургуули омогорхоомор олон шабинарые ажабайдалай

үргэн харгыда бэлдэн гаргаһан юм: Зэдын вольфрам-молибдэнэй комбинадай захиралаар ажаллаһан Г.Б. Баиров, Бурыадай АССР-эй габьяата малшан, «Хүндэлэлэй тэмдэг» орденой кавалер Б.А. Лыгденов, Бурыадай АССР-эй соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ А.Г. Дышенова, «Алдар Солын» орденой 2-хи, 3-дахи шатануудай кавалер С.Г. Соктоева, спортын мастер П.Н. Доржиев, арадай гэгээрэлэй отличник, Бурыадай габьяата багша Р.Б. Намжилова, Бурыадай габьяата эмшэд А.А. Дышенов, Э.Г. Батуев, Россиин юрэнхы эрдэмэй хүндэтэ хүдэлмэрилэгшэ Н.Ц. Очиров, эрдэмтэн С.Ц. Бальжанов, Россиин «Эрхим багша» мүрысөөнэй дипломант М.Ц. Доржиев, барилдаагаар спортын мастернууд А.И. Батуев, Т.Б. Васильев, А.А. Батуев, Бурыадай оло дахин чемпион, Россиин чемпионадай шанда хүртэһэн Т.Ч. Жигжитова болон бусад.

2017 ондо Енгорбой нюугта хургуулийн шэнэ байшангай ехэ барилга эхилэгдэжэ, энэ Сагаалганай үдэрнүүдтэ, февралын 26-да, нээлгэнэй баяр үнгэрхэ. Хургуули дүүргэһэн шабинар, ажаллаһан багшанар, айлшад сугларжа, энэ дэмбэрэлтэй үдэрэй баяр хубаалсаба. Шэнэ найхан байшанда ороһон Енгорбойн хурагшад ба багшанар үшөө дээшээ амжалтануудые туйлажа, эрдэм ухаагаа дээшэлүүлжэ ябахань дамжаггүй.

М. ДОРЖИЕВ
(Соёлма Бальжурова
хуряангыгаар оршуулба)

ЗАХААМИН АЙМАГАЙ 90 ЖЭЛЭЙ ОЙДО

**НАЙХАН НАНААТАЙ
ХҮНЭЙ ХЭРЭГЫНЬ
ГЭРЭЛТЭЙ ХА ЮМ**

Миний ехэ төөбии Цыбикова Дулмаажы Яндаковна 1920 ондо Зэмхэ нютагта, шадалтай айлда түрэн.

1930-аад оной хатуу сагта Яндаков Сэбэг эсэгэн «хара суглаа» хэнэ гэжэ томдуулаад, Улаан-Удын түрмэдэ наһа бараһан. Ехэ төөбиимнай Нуртын эхин хургуулида нуража байһанаа «арадай дайсанай» басаган гүүлээд, хургуулия орхихо баатай болоһон. Тиигээд эжынь наһа бараа. Үншэрхэ саг ерэбэ гэшэ. Үншэн үхибүүнэй байдал ямарше сагта хүндэ, «арадай дайсанай» басаганда бүрише хүндэ байгаа. Дайн эхилжэ, хоёр аханарынь дайнда мордоо. Гансаараа үлэһэн залуу эхэнэрые «арын ажалда» ябуулаа. Нютагһаан холо газарта үзэхэш юумээ үзөө, ядараа, үбдөө, арай голтой нютагтаа бусажа ерээ. Хамтын ажалда үдэр хүниие илгангүй ябаха саг байгаа. Пайхан наһаатайгаар эхэ эсэгэдэ үргэгдэһэн хадаа, ямарше сагай ушархада тэрээнэ алдангүй, олон зон соо ябаһан байна. Табан үхибүүдые түрэжэ, найханаар тэдэнэ үргэжэ, ном хургуулитай болгожо хүл дээрэн табяа. Ехэ төөбиимнай уруудаһан, үгсэһэн зоние халуухан сайгаар, найхан наһаа сэдхэлээр хүндэлэн гаргадаг зантай байһан. Хожомынь үндэр наһатай олон таабай, төөбиинэр найнаар дурдан зугаалдаг һэн. Бүхы наһаараа ажал хээ, хаанашье ябахадаа найхан наһаатай, найхан сэдхэлтэй ябаһан. Пайхан наһаатай хүнэй хэрэгынь гэрэлтэй гэдэгтэл, энэ гэрэлын

үхибүүдэйн, аша зээнэрэйн харгые гэрэлтүүлжэ, найн найхан энэ дэлхэйдэ амиды мэндэ ябахадань туһална гэшэ ха.

НЭГЭТЭ НАМАР

Энэ ушар 1942 ондо намар болоһон юм. Дайн байлдаанай хоһон хэсүү үе бэлэй.

Улаан Нуртада 40 айл ажаһуугаа. Эрэшүүл хомор, булта дайнда. 5-6 хүгшэн эрэшүүл үлэһэн юм.

Цэбэг-Жабайхи айлһаа хойгүүр, добо доро, харгын захата буудаг бэлэй. Бүлэ соогоо гурбан хүн, ганса хүбүүниинь эхэ, эсэгэтэеэ байлсажа, гэрэйнгээ ажал хэлсэхэ. Тэрэ үедэ Нуртада зайгуул хүнүүд (тэдэниие бамбалаагууд гэлсэгшэ һэн) үзэгдэдэг болобо. Тэдэ үлэн хүнүүд үдэртөө модон соо хоргодоод хууха, хуһанай шүүһээр хооллодог байһан. Пүниие хүлэсэхэ.

Нэгэтэ намарай хүни имэ ушар болоһон юм. Ямар нэгэ хомхой амитанда хазуулшаһан һара бултайжа, үнгэгүй гэрэлээ тала дайдаар адхаба. Хон-жэн. Колхозой нохойнууд залхуурангыар һаб-һоб гэлдэхэ юм. Пэргэг Цэбэг-Жаб хүни һэрээд, унтаринаа бодожо, сонхо тээшэ ошобо. Юун гэшэб? Газзаан хүнүүд хэмээхэнээр ябасагаалдана. Хэрэгтэй һаа, юундэ

үүдэ тоншоногүйб? Намгаяа һэрэбэ:

- Ай, бурхаан, яаха зонбибди?! – гэбэ Долгорынь.

- Ямар шудхэрөө хараа гэшэбиб? – гэжэ Цэбэг-Жаб хэлэнэ. Газаа гаража болохогүй. Алаха. Юуше хэжэ шадахагүйдөө Цэбэг-Жабай досоо хара бууна. Үглөөгүүр болотор унтабагүйд. Эртэ газаа гарахадань, һаажа байһан үхэрынь үгы байба. Мүрөөрнь мүшхэхэдэнь, үхэрынь хойто хоёр хүлдэ гутал үмэдхөөд абаад ябашаһан байгаа.

Бригадирай газаа шиираг шамбай хүнүүд сугларба. Булта һэр-мэр гэлдэнхэйнүүд. Үсөөхэн зонинь буутай. Мүрөөрнь мүшхөөд, хоёр горхон хоорондуур Дэгтэ гарабад. Модон соо хүнүүдые харабад. Гал носоно. Хара золиг хулгайшад үхэрөө алаад, эдижэ байтараа баригдаба.

Бригадир Бадан тэнгэри өөдэ буудаад:

- Бээ тушаагты! Арба тоолотор, гараа үргэгты, үгы гэлбэл! – гэжэ хашхархатайнь сасуу, гараа үргэһэн дүрбэн бамбалаагууд модон сооһоо гаража ерэбэ. Тиигэжэ тэдэ хулгайшад баригдажа, лагерьта тушаагдаһан юм.

**Бадма ЦЫБИКОВ,
Дүтэлүүрэй дунда хургуули**

УРАН ҮГЭ

* * *

ХАБАРАЙ ЭХИН

Ута үбэл дүүрэжэ,
 Ургы сэсэгүүд бултайба.
 Уһан горходни урдажа,
 Уужамхан тоонтомни хэргэбэ.
 Үни хүлээһэн хабарни
 Одоо хүрэжэ ерэбэ,
 Үндэр хадын оройгоор
 Үглөөнэй наран бултайба.
 Ангир шубууд бусажа,
 Аятай дулаа асарба.
 Ара үбэрөөр ногооржо,
 Арса гангаар анхилба.

НАРАН

Шара алтан үһэтэй,
 Томо хүхюун аматай,
 Түхэрээн сэбэр шарайтай
 Наран басаган гарыш даа.
 Наран, наран, наашаа харыш,
 Намдаа дулаа бэлэглэши.
 Алтан туяагаа сасажа,
 Ара тайгаяа гэрэлтүүлэши.

АЛТАМНИ

Адуугаа намнахадаа
 Алгандаа мордожо,
 Абынгаа заабаряар
 Аалихан оодорноб.
 Адуун хүрэгни
 Урдан табарна,
 Таабайн заабаряар
 Томоотойгоор шогшоноб.

ЭРБЭЭХЭЙ

Эрбэгэрхэн эрбээхэйн
 Энеэбхилэн нийдэхэдэ гоё.
 Сэсэгүүдэй дэльбэ дээгүүр
 Сэнгэн наадахань гоё.
 Нямня сэсэг дээрэ
 Нэнгэжэ һуухань гоё.
 Гэнтэ дэгдэн дээшээ
 Газар шэртэхэнь гоё.

* * *

Хүүгэдэй хүхюун абыагаар
 Хүхы шубуун донгодоно,
 Хойто Эреэнэй хормойгоор
 Хангалтана тала дайдамнай.

* * *

Сэхир голой эрьсэр
 Сэнхир шулуу бэдэрнэб,
 Сэсэгтэ талмай дээрэ
 Сэнгэн садатараа нааданаб.

Эдир хүүтэн наһандаа
 Эмниг мориёо унажа,
 Эжы абын буянгаар
 Эрэ боложо ябанаб даа.

**Карина ЗОМОЛОВА, 6-дахн классай һурагша,
 Санагыш дунда һургуули**

САРЮНА

Хэн болохоб Сарюна,
 Хожом, хойто сагта?
 Хэн таажа мэдэхэб?
 Хэлээд үгыг манда.

Солбон:

Холошье, ойрошье ябахадаа,
 Хүгжэм дуугаа ханхинуулжа,
 Буряад ороноо суурхуулхаар
 Бэлигтэй дуушан болохо.

Саяна:

Пара шэнги сагаахан,
 Паргама һайхан шарайтай,
 Хамаг зондоо магтуулмаар,
 Хатан дангина болохо.

Буянга:

Агаарай онгосо жолоодожо,
 Огторгой дээгүүр нийдэхэ,
 Хэнэйшье таажа мэдэхээр,
 Хүдэр космонавт болохо.

Сэлмэг:

Үбшэн хүнүүдые эмшэлжэ,
 Элүүр энхэ болгодог,
 Эрхыдээ эмтэй, долёоборгоо домтой,
 Эрхим бэрхэ эмшэн болохо.

МАРТЫН НАЙМАН

Манай эжын дуратай һайндэр
 Мартын найман ерэбэл даа.
 Эжыгээ бидэ амаршалнабди,
 Элүүр энхэ ябаарай даа.
 Табагаар дүүрэн бууза
 Табяатай шэрээ дээрэмнай.
 Эжымнай шанаһан бууза
 Эгээл амтатай гээшэл даа.

Эжымнай эгээл сэбэрхэн,
 Эжымнай эгээл залуухан.
 Эжытаймнай адли хүн
 Эгээл үгы гээшэл даа.

Эжыдээ бидэ дуратайбди,
 Эжыгээ бидэ хүндэлнэбди.
 Эжыдээ сэсэг барюулнабди,
 Эгээл гоё баглаа сэсэг.

Содном-Жамса ЦЫРЕНОВ

УРАН ҮГЭ

АРШААНТА НЮТАГНИ
ЭЗЭТЭЙ, ТАЙЛГАТАЙ

Хун шубуун гарбалтай,
Хуһан модон сэргэтэй
Хонгоодор угтан
Хүхэ мүнхэ тэнгэриһээ заяатай,
Харын ехэ шажантай,
Эзэтэй, тайлгатай домогто аршаамнай.
Энгэр Хангайдаа гэгээн туяа толотуулһан,
Элдин үзэсхэлэн түхэлтэй –
Эмтэй, домтой зонойм эрдэнишүү,
Ара Хангайгаа домоглуулһан,
Алишье сагта урин налгай,
Аргагүй һайхан шэнжэтэй
Арга бэлиг ехэтэй Бурхан Төөбии.
Алтан тоонто Хоймор нютагтай,
Алаг соохор эрдэни хүлэгтэй,
Аршаан булаг ундатай,
Аша, гушанараа үргэжэ
ябадаг Дэрымнай Төөбии

Түрэл һайхан нютагтам
Түрүүн түүрээгдэдэг юм.
Толотомо улаан шэнэнэнэй мүшэртэ,
Торгон зурамуудын зэлэ татан байдаг.
Ёоеын холо Ёнгорбойдо
Ёһолон мүргэжэ ябаха юм.
Юрын зон бэшэ юм,
Юһэн эрдэнеэр толорһон,
Хангай ехэ Мундаргын –
Хада хаяа эзэлһэн
Хатан хаан хэргэмтэн,
Уг ехэ узууртан
Урданһаа хойшо
Уран гоёор түүрээгдэдэг,
Урин наранай туяа татахада
Үлзы һайхан байдалай түлөө
Үдэрэй һайниие шэлэжэ,
Улад зомнай тайлганаа хэжэ,
Уян һанаа сэдхэлээ заһадаг.
Хүхэ мүнхэ тэнгэриһээ заяатай
Хүсэ шэди ехэтэй Хүүхэн-Бүмбэй
Хайра үршөөл гуйжа мүргэхэдэ,
Хүн зоноо аргагүй ехээр үргэжэ ябадаг.
Баабайтнай Баанти гүүлээ бэлэй,
Эжытнай Номхон Шара гүүлээ бэлэй,
Тэсхэ заариние жолоошоноор абабат
Урин һайхан аршаанаа,
Аршаандаа абаһан шэдишни байна,

Гурбан хүлэрэйнгөө талые
Урилдаанда абаһан шэдишни байна,
Бэлшэрэйнгээ талые
Суглаандаа абаһан шэдишни байна.
Булангайнгаа талые
Бүхэ барилдаанда абаа бэлэйт,
Нагасын тэнгэри ехэ гэжэ,
Нарин нуураа тойрожо,
Нурта нугаараа айлшалагша бэлэйб.
Унажа ябаһан эрдэни хүлэгтнай,
Улаан һаарал моритой бэлэйт.
Хангайн ехэ дээдын эзэндээ
Хонгор жалгата Доргогодоо
Хайра үршөөл тэдхэхыень хандажа,
Хамаг олон арад зондомнай туһалагша,
Алдар суугай Хатан Эжымнай,
Абарагша заяата Бурхамнай,
Арын арбан гурбан Ноёдой дунда ороһон,
Амгалан тайбанай һүлдые үргэһэн,
Арбан найман һаһатай
Даян Дархан Дагиимаа бурхан.

Хандажап ЦЫРЕНОВ

ЗАЛУУШУУЛДА

Панаагаа заһаха гээ һаа
Парьдагтаа гарагты хүбүүд,
Паатаха һамаарха гээ һаа
Памартаа гараха юм гүт?
Буянтай эрэшүүл болобол
Бугын дуунда гарахат,
Булга хэрмэ агнажа
Буугай мэргэниие үзэхэт.
Ганзагын ниилэһые мэдэхээ
Гахай – бодон намнагты,
Галайнгаа хажууда амархаа
Газараа һайса бэдэрэгты.
Баатар зүрхэтэй болобол
Бартахи – баабгай агнагты,
Баабайн хүбүүн болобол
Барилдажа, урилдажа һурагты.
Үтэр түргэн ябахаяа
Үрээ моридые унагты,
Үүлгүүр гонгинуур нүхэдтэй
Үни бүүхэн ханилагты.

Борис ГАРМАЕВ

ТҮҮХЭ

Доржо Жигмэд Данжанай (Ёнзон багшын)

СҮҮГЭЛЭЙ ДАСАНАЙ ТҮҮХЭ ДОМОГЬОО

(Үргэлжэл.

Эхинийн урдаху дугаарнуудта).

Тэмдээгэй Данжантан гээшэ Хангилай шэлын үбэрөөр Уната Хялын эхээр, Жабхараа Жэбхээхэнээр зөөжэ ябадаг Худанса Шарайд омогой, унаха нэгэ моритой, хааха хэды ямаатай, энэ тэды зөөритэй нимхалхан айл юм хэн аабза.

Хүбүүдынх ехэнүүд солотой, суутай ламанар болоод, Агын дасанда байха үедөө наһажаал болоһон аба эжыгээ дасанда дүтэ байлгахаяа Жабхараагай эхинэй Боро худалда зөөлгөжэ асархан ха. Пүүлэй үсын зонной мэдэхэдэ, эндэл байдаг ушарһаань, Данжантан Боро худалда наһа үеэрээ хууһан тухай хөөрэлдэдэг юм. Үшөө лама хүбүүдэйн тоонтошье эндэ гэхэ дуратан байха.

Данжан гээшэ дээхэн бүхэтэй ябадаг хэн гээд зон гайхалдан мүнөөни мүнөө хүрэтэр хэлсэдэг ха.

Угайдхадаа, дээхэ юундэ бүхэлөө гээшэбта даа, гэхэдэ:

- Дээхэн бүхэ хүниие гутаахагүй, дэмы үгэ гутааха гэжэ эсэсрэхэдэг хэн ха. Мүнөөнэй хүн удхыень мэдэхгүй дээрһээ:

- Үнэхөөрөөшье, дээхэ бүхэлхэдэнь ягаа юм бэ? – гэжэ болохо. Дээхэн гээшэ тэрэ сагта хүндэгүйдэ тоотой байгаа. Үни урда сагта үхэхэн хүниие таһа монсойтор, тахим толгойень холбоод, эрэн дээхээр хүлижэрхидэг байгаа. Энэ монсогор хүүрээ хоёр сахаригтай ондоли тэргэдэ ашаад, хүдөө гаргаад гэнтэ даб гээд оодорходонь, тэрэ монсогорын унаал хэн бээ. Тиигээд хүнэй

үхэхэдэ, гээгдээ гэдэг болоһон заншалтай. Үшөө дээхэн тухай: «Эрэ бэрийн шээхэн, эрэн марьян дээхэн», – гээд элдэбын эб эмхиеэ олоогүй зоние хэлэдэг хэн. Тиигээдшье монгол угсаатан бүхээ нангинаар һанадаг, наринаар абажа ябадаг, тайлаад хайша хэрэг хаядаггүй, зангидаад дээгүүр табидаг байгаа. Бүхэ гээшэ эрэ хүнэй хүлдэ гэжэ тоологдодог, алхажэ гэшхэжэ, тайража, хүндэ үгэжэ огтолон болохогүй гэдэг хэн. Бүхээ эрхим эдээр, дурдам торгоор, үнгын утаһаар һолонготуулан нэхэдэг, гоёожо хэдэг байгаа. Тиимээр бүхээ хүндэлдэг сагта Данжанһаа бэшэ хэн дээхэн хабидаа (үнээнэй хойто хоёр хүл тахимаарань уядаг дээхэн ооһор) бүхэлөөд ябаһан юм хэн ааб даа, хай хомор хаш даа.

Данжантанай нютаглажа байһан Хангилай шэлын үбэр гээшэ ехэ һайхан нютаг юм. Угаашье эрхимын Уната Хялын эхин гэхээр байха. Хялын Мантагар гэдэг биб гэхэн нилэд бардаатай, мантан хара хадын баруугаар үгсөөд, Баруун Хяла гэлсэхэ. Зүүгээрэнь өөдөө дээхэнүүр жаахан толгойн оройдо гэрэй шэнээнүүд барха нарха ябталжархиһан шэнги гранит шулуунууд харагдаха. Энээнһээ боложо, Хялын Шулуутай гээд алдаршаһан ха. Эдэ шулуунууды тойроод нархан хуһан модонууд элбэг. Боорёорнь үнгын сээг дэлгэтэй. Эдэнэр миин лэ шулуунууд бэшэ, галаб галшанай үеэр, үни урда сагта, уран хүнэй гараар бүтөөхэн ан арьяатанууд, ангуушад, улаан шэрээр

зураатай элдэб тэмдэгүүд бэшээтэй. Энэение эли тодоор хэншье таагаагүй юм аабза. Эдэ дүрэ хүрэгүүд зураатай хэн ушарһаань зэргэлээ хоёр хабсагайнууд Ехэ-Хүрэг, Бага Хүрэг гэхэн нэрэтэйнууд юм. Энэ багай газар шииг нойтоор баян, оройдоошье гандахы мэдэдэггүй, эртүүр ногоон гарадаг, элдин дэлгэр нютаг юм. Уһа тооромуудаар элбэг. Поолоон бүрдэм гэжэ байха. Юундэ нимэ нэрэтэй юм бэ гэхэдэ, Апполон гэжэ түүрэг яһатанай хүн Огшоо (Акша) руу сүлэлгөөр ерэхэн аад, Пүдэнтые оложо, энэ бүрдэмэй хажууда буусатай нэгэ һамганда байрлажа, үри хүүгэдые үдхэбэ ха. Хажуудахи бүрдэмыншье Поолоонной нэрээр болобо. Үри бэень үдэжэ, бодожо олошороод, Поолоонтон гээд, морход гэхэн хамартай дошхобтор абаритай зонууд олошорһон түүхэтэй. Тэнгэриһээ бууһан мүнгэн толи шэнгээр яларан байдаг Хортын тоором гээд байха. Энэ тооромдо дүтэхэнэ Тэмдээгэй Данжантан нэгэ үеэр үбэлжэдэг хэн ха. Энэ тооромдо зунинь хоёр хун шубууд ерээд, үндэгэлхые үндэгэлбэшье, үриэ тэнжээжэ, дальбараагаа дахуулхань харагдаагүй. Данжантан энэение гайхадаг байба. Юундэшье энэ тооромой нэрэ хоротой гэхэн үгэтэй холбоотой. Хортын тоором гэхэн удхые хэншье мэдэдэггүй юм. Нэгэтэ зунай һоно батаганаанһаа дүлэжэ, доошоо тала руугаа зөөжэ, Арангатын үбэртэ, хялын хойто энгэр

(Үргэлжэлын 10-11-дэхи нюурнуудта).

Доржо Жигмэд Данжанай (Ёнзон багшын)

СҮҮГЭЛЭЙ ДАСАНАЙ ТҮҮХЭ ДОМОГ ҮОО

(Үргэлжэл).

тэ зуһаба. Тэрэ хабарынь уһа бороогоор элбэг байжа, хялын голоор эндэ тэндэ соорэм сүмхөөг тогтобо. Данжанайда дүтэшэг Нууря гэжэ жаахан нуурга эжэл хоёр хун шубууд байрлаба, үндэгэлбэ. Тэдээнэйнь дальбараанууд болохо үедэ ган гасуур тудаж, сүмхөөг шэргэжэ эхилбэ. Данжантан эдэ шубуудта ханаага зобонод ха. Дальбараануудай ангажа, һарнишоогүйдэ, абарха гэхэн бодолтой хоёр дальбараанууды уһатай модон хүнэг соогоо хээд, Пөөгтэйн нуур шэглээд алхалба. Эхэ эсэгэ хоёр шубууд дальбараануудта ханаага зобожо, хүнэг соо хэхэхэн эхилээд, Пөөгтэ хүрэтэр Данжанай толгойн оройхоноор эрьелдэн элилдэжэ, хон-хан гэлдэн, хонхын абяа үгэхэндэл дуугаралдана. Эдэ дальбараанууды абаашажа табихадань, эрэ доргоноор тамаралдан, иишэ тиишэ зурылдаба. Хоёр хун шубууд буужа, эдээнэ дахуулаад, тамархыень харахадань, ханаага амарһан Данжан гэртэ бусаба. Намар шубуунай бусаха үеэр дүрбэн хун шубуун Данжантанай гэрэй оройгоор доохонуур нара зүб тойрон, элин нийдэбэд. Данжанай һамган хүеэ үргэбэ. Харахадань, хоёрын жэжэнүүд, мүнөө жэлэй дальбараа хэбэртэй. Ингэжэ энэ айлаа үрээгээд, урда ороноо шэглэн нийдэбэд ха. Данжантан хоюулан газгаа зогсоһонууд, аян замдаа амгалан ябажа, хүрэхэ газаргаа хүрэжэ, түрэхэн түлөө шубууд боложо, түбхинэхэтнай болтогой гэжэ үрээл хэлэн үлөө һэн ха. Данжантан айл болоһоор,

яһала үнинэй, үрийн һүлдые хүлээдэг байгаа. Хойто жэлын Данжанай һамган хээли үргэлжэ, сагайнгаа хүрэхэдэ, хүбүүн гараба. Найжань Доржо Жигмэд гэжэ нэрэ хайрлаба. Үеэн дээрэнь шахуу үшөө нэгэ хүбүүн гараба. Энээндэ Ринчин Самбу гэжэ нэрэ үгэбэ. Эдэ хоёр хүбүүдэйн тоонто Хялын буламай энгэртэ Арангата хадын үбэртэ, Нууря гэдэг бишыхан нуурай хажууда юм гээд, Доржын Буда гэжэ абамни хөөрэдэг һэн гээд одхон басаганиинь, пенсионер, багша Янжима Будаевна һаяхан намда хөөрөжэ үгэбэ. Нууриашы гээшэнь уһатай жэл хабтагар нуур болошохо. Тэндэнь мал тиирэжэ байха, гандахада хаташоод, түхэрэн хүхэ шабар байдаг һэн бээ. Энэ Нууря гээшэнь Лубсан-Чойбсондо баригша субаргатай зэргэлээд шахуу, зүүн тээхэнэнь дүтэхэнэ байдаг юм. Ахань болохо Доржо Жигмэдын ташарайгүйхэн, харин дүү Ринчэн Самбуунь зантагар томо толгойтой, бээр булюу, шэгээр задарюубтар ушарһаань, алиниинь аха дүүб гээд, хүн ойлгожо ядан, дүү Ринчэниинь ахань гэлсэхэ. Ахай Жигмэдын дүүнь гэлсэхэ зон али олон байгаа. Багадань хоёр нэрээрнь нэрлэдэггүй, нэгыень Жигмэд, нүгөөдын Ринчэн гэлсэдэг һэн ха. Аха Жигмэдын 1826 ондо, дүү Ринчэниинь 1827 ондо түрэхэн байха юм. Удаань Норбо хүбүүн гаража, таһаршагүй талаангаар гурбан хүбүүдтэй болобо.

Данжан өөрөөшье, һамганиинь хуушан монгол бэшэгтэйнүүд байгаа.

Хүршэнэрэйнгөө хүүгэдтэ хэн хэниинь ном заажа, үзэгтэ оруулжа, маани, тарни, бурханай намтар уншахатай болгожо, бээдэ буян хурядаг һэн ха. Эдэ хоёр үнэхөөр хүзэгшэ бүлэ байгаа.

Данжантан үгытэй зүдэрүүхэн байдалтайшы һаа, үбгэ һамган хоюулан ном, бэшэгтэ абьястайень гайхахаар. Буриад нютагаар ябаһан баруунайшы, ородойшы аяншад, эрдэмтэд буряад зоной эрдэм гэгээрэлдэ, эдэбхитэй гайхажэ тэмдэглэһэн байдаг. Иимэ бэшэгтэй зон заабол, гараар бэшэһэн саарһануудтай, тэрээнэ дэрэ доороо хадагалһан, хэрэгтэй болоходонь гаргаад, нэмэжэ, шэнэ һонин бэшэхээ, галайнгаа захиһаа (үбэл һаань) гэдхэн газарта булаһан бэхэгтэй лагбанаа ухашалжа гаргаад, залхуугүй бэшэжэ орохо. Ута хормойтой, хүнгигэр хүдэһэн дэгэлтэй абамни, хүршэнэрэйнгээ хүүгэдтэ дагадха болоһоһон хуушан «Үзэглэлөөр» ном заадаг һэн. Шабинарын тоһодоод үнэхэ түрхиһэн модон самбар дээрэ үзүүртэй хулаар үзэг холбоод, бэшэжэ һуухыень хараад, уярхаар байдаг бэлэй, – гээд, профессор Ц. Жамсарано замайнгаа тэмдэглэл соо 1905 оной майн 16-да бэшэһэн байха юм.

Иимэнүүд бэшэгтэй «данжангууд», «жамсарангууд» нютаг бүхэндэ хэдыгээрэ хүршэнэрэйнгээ хүүгэдтэ ном заажа, уншахатай бэшэхэтэй болгодог байгаа ха юм. Тиимэхээл 1880 оной үеэр, Урда Хорин бүхы бүһэтэнэй хахадын бэшэгтэй байгаа ха юм. Хаанта засагай үедэ хара

тогоон доро хабхаглаатайдал адли харанхы мунхаг, үзэг бэшэг мэдэхгүй, үхэр мал шэнги байһыемнай агуухэ ород зоной найгаар, октябрийн хубисхалай ашаар, буряад арад гэгээрээ гэдэгнай, нилээд дэгэд хэлэһэн үгэ гэе. Аяар хорёод жэлдэ дасанда һураһан дээдэ эрдэмтэй хэдэн мянгаад ламанарые бултыень мунхаг зон тээшнь тоолохо болоно гүбди.

Олеарий гэжэ баруунай эрдэмтэн ородой гүрэн соогуур Михаил Федорович хаанай үеэр ябаад хэлэһэн тухайнь «Романовы» гэжэ ном соо бэшээтэй. Үргэн ехэ ородой нютагай зон үзэг бэшэгтэ һураха ямаршые эрмэлзэлгүй. Нэгэшые латаар уншадаг хүниие олохогүйт. Тиэхэдэ бүхы соёл лама дээрэ түшэглэдэг байгаа. Олеарий хари хүн ородуудые муушалаа юм аал гэхэдэ, тэрэ үеын ородой князь Хворостин ородууд тухайгаа абажа эдишэгүйгөөр муушалжа бэшэһэн байха юм. Олоной оромтой гэжэ аяар зуугаад гаран миллион ородууд сооһоо «ломоносовууд», «менделеевууд» гараал бээ, энээнине хэншые арсанагүй. Зүгөөр Алексей Толстойн «Петр I» гэхэн романиие уншаад байхадаа, ородуудшые гээшэмнай һаяшаг лэ нилээд мунхаг, зэрлиг ябаһан гэжэ ойлгохоор.

Энэ Данжамнай арбаад хүрөөгүйхэн хоёр хүбүүдээ шэрээд, Сүүгэл дасан абаашажа ябана ха. Харгыдаа танил нэгэ нютагайнгаа хүнтэй уулзажа, һониноо хөөрэлдэбэ. Тэрэ хүниинь энэ хоёр хүбүүдээ хубараг болгохоёо Сүүгэл абаашажа ябана гэжэ ойлгоод, бултыень юундэ лама болгохоёо һанаба гээшэбтэ, зондоо һуулгамаршан боложо, олзо бэдэржэ, буруу тугалшые олохон бээ даа гэхэдэнь, бурууншые

гээшэ буруулган жэлдээ булга һарнишха жэшээтэй, Бурханай эрдэм мүнхэ, хүтэл дабажа холые хараха, эрдэм шудалжа нюусые тааха зон болог гэжэ торгуулдыад, ганса сагаан мориёо ташуурдан, модон тэргээ хахинуулан, аяар холын Сүүгэл гээшыень хоног табин ябажа, хүрэхэн ха. Дандарай ламхайда хадаг барижа, эдэ хоёроо хубараг болгожо бурханай зулада өөрынгөө нэмэри үргэбэ. Данжан өөрөө үнэхөөрөө холые харадаг хүн байгаа.

Нэгэгэ сагаалганаар номтой, бэшэгтэй, наһаар өөрһөөнь ахашаг хүршэнь Данжанда хандаба:

- Зай, Данжан, ямар жэл орохонь гэжэ һанажа байнабши? – гэбэ.

Намайе туршахадажа байна ха гэжэ тухайлаад:

- Огторгойдо гаража, оршолон харадаг бэшэб даа, би юу мэдэхэ, бируу (хууша монголоор тугал) юу даахаб, – гэбэ.

- Хари нэгэ иимэшүү юумэ хэлэхэ гээбы гэжэ һанаал һэмби, – гээд, эльгэ хатаба.

Хожомын ямаадаа алдажархёод бэдэржэ ябаһадань, нэгэ хүн дайралдаба.

Тэрэһнээ:

- Ямаа хараагүй гүт? – гэхэдэнь, тэрэнь ехэ өөдэрхүүгээр:

- Та толгойн оройдо гаража хараа гүт? – гэжэ асууба.

- Дайдын толгой олон, Данжанай толгой ганса, урдаа ортоногүй, – гээд, мэндэ дорообошьегүй, дураа гутаһан янзатай эрьелдээд, саашаа ябашаба.

Үндэр дааса мал бэдэржэ ябаад, үндэр газарта гаража хараха ухааниинь хүрэбгүй гэжэ Данжаниие тэрэ хүниинь тоолобо ха юм. Данжан гээшэ иимэшүүгээр лэ зоноор харилсадаг хүн байһан хаш даа.

Үнөөхи хоёр хүбүүдын Дандарай ламхайда ном залгажа, Сүүгэл дасанай хубарагууд боложо шидэбэ. Аха хүбүүн Жигмэдын Номгохон зантай, үсөөн үгэтэй, номдоо ехэ эбигээлтэй гэжэ магтуулхадань, харин дүү хүбүүн Ринчэниинь тэршээтэй, яряа хөөрүү, номоо хуряажархёод, наада намнаһан лэ байха. Ори ганса угаатай ямаан дэгэлынь онги нооро хүрэхэн, мэнэл хахархайгаараа сагаан һахал бултайлаһан ябаха гэнэ. Юун болооб гэхэдэ, Булгатын ташаланай халтираан дээрэ хэн нэгэнтэй таталалдаһан лэ байха юм. Бүхэрхүү шадалтай Ринчэн хараһан хүбүүдтэ диилдээдхихгүй байгаа.

Эдэнэр эрхим һайнаар һуража, гэбшын дамжаа барижа, Сүүгэл дасанай түрүү ламанарай зэргэдэ ороһон юм. Сэхэ сэбэр абаритай, яшагүй үнэн зантай Доржо-Жигмэд шабилаа Дандарай ламхай тусгаараар найдадаг, нарин ниндан харюусалгатай бүтээлнүүдые даалгадаг байһан ха. Эрдэмээ дээшэлүүлхээ Урда Орон Сүүгэл дасанай зөөрээр хангагдажа Данжанай хоёр хүбүүд эльгээгдэһэн байгаа. Хэды жэл ябаһаниинь мэдэгдэнгүй, түрүүн Доржо-Жигмэдын үндэр зиндаатай (нэрэ зэргэтэй), һаарамба зэргэтэй болоод, Сүүгэлээ бусаһан ха. Тэрэ үеэрэнь Ганжарбын гэгээнэй V (табадахи) түрэлые 5 шара мэнгэтэй, үхэр жэлтэй хүүгэн түрөөд байна гэлдээд бэдэрүүл болобо. Бүхы энэ жэл соо түрэхэн Урга, Сүүгэл, Хүһөөшөөр түрэгшэдые бэшэжэ, Далай ламада эльгээбэ. Энэ хүүгэдые бүридхэлгэндэ Доржо-Жигмэд Данжанай ябаһан. Дандарай ламхай хо

(Үргэлжэлынь 12-дохи нуюрта).

Доржо Жигмэд Данжанай (Ёнзон багшын)

СҮҮГЭЛЭЙ ДАСАНАЙ ТҮҮХЭ ДОМОГ ҮОО

(Үргэлжэл).

лын бодолтой, ябан ошон Доржо-Жигмэдээр шэнэ тодорхон гэгээн хүбүүндээ багша болгохоб гэжэл бодоо ёһотой.

Тиймэһээнэгэгээнииебэдэрхэ ябадалда нарин, гэнэгүй, найдамтай хүн тон шухала байгаа. Иигээд, тийгээд айлые алгадуужан гэжэ Дандарай ламхай түбэгшөөгөө ха юм. Энэ даабариень үнэхөөр бүтээһэниинь эли.

- Яндан Сүмаагай яратай намган яагаад гэгээниие түрбэ гээшэб. Эндэ бү хүрээ, – гэжэ нютагай зайһанай хэлэхэдэ, үгэдэнь ороогүй ха юм. Энэл хүбүүниинь гэгээн гэжэ тодорхон байгаа.

Литээр шалгажа үзэхэдэ, 5 шара мэнгэтэй үхэр жэл 1853 ондо тудалдана. Энэхэн Шимэд хүбүүн гэгээндэ тодорхонинь 1854 ондо юм. Найматай байхадань, зунай VI (зургадахи) харын нэгэнэй үдэр үлбэр болоод, үдэрөө хүлээжэ байһан Дандарай ламхайд мандаг үргэжэ, хадаг баряад, гэнинэй һахил гуйба. Энэ хэрэгыень бүтээжэ, гэнин санваартай болоһон ха. Анха түрүүнһэнь, хара багаһаань, гурбатайһаан эхилжэ, тооһо шоройдо зуураһан тоһотой гартай дагагархан хүбүүе шара торгон дэгэлээ гамнангүй үбэр дээрээ һуулгажа, эрхэлүүлжэ эхилээд, һохор хүниие харадаг боллогшотой адли, ном бэшгэ-

тэ һургажа, уншадаг, бэшэдэг болгохын хажуугаар, ламын нарин нангин ёһо гуримые тэбшэдэг болгохоһоо эхилээд, олон юумэндэ һургажа, Ганжарбын гэгээнэй гарынь ганзагада, хүлын дүрөөдэ хүргэһэн хүн Доржо-Жигмэд Данжанай аюм. Гэгээнэй эрхим зэргын багша байһандаа, түбэдөөр ионзон (иого), буряа-даар ёнзон гэдэг хүндэтэй нэрэдэ хүртэбэ. Энэһнээ хойшо Ёнзон багша гээд суурхажэ, энэ нэрэһээн ондоогоор нэрлэхээшье болиһон ха. Лама боложо, һахил хүртэхэдэнь, Лубсан Доржи гээд, найжалһан байгаа. Энэһшье ламыгаа ёһололдо хэрэглэгдээд, бэшэнтэйнь балай хэлсэгдээгүй юм. Табадахи Ганжарба Сүмаагай Шимэдэй табатайхан байгаад, Сүүгэлэй дасан залагдаһанһаань хойшо, ото хажуудаа хэжэ, нэгэ гэр соо байдаг, тэндэ номоо үзэдэг, хуралда дахасалдадаг, эсэгэ мэтээр энхэржэ, эжы мэтээр эдеэлүүлжэ, абажа ябаһан ха. Иигэһээр, гэгээн шабинь гэбшын дамжа барижа, Урда Ороноор эрдэмээ дээшлүүлбэ, бэшье хүсэбэ. Ёнзон багша гэгээн хубарагаа дахажа ошолдоһон байгаа. Иигэжэ хорёод жэл гэгээнэй багшаар байһанаа, шабиингаа лаб бээ даахадань, ондоо зэргэдэ дэбжүүлэгдэбэ.

1878 ондо Агын дасанай шэрээтээр һунгагдажа, одоо харюусалгатай тушаал эзэл-

бэ. Энэ Агын дасан ерээд шэнжэхэдэнь, шэнээр шулуугаар бариһан согшонтой Сүүгэлэйнь дасан һураггүй хүртэйгөөр харагдаба. 1816 ондо ород дархашуулай үнэн алдартын сүмэ һажаалгажа бариһан онхогорхон оройтой жаахан Согшон дасантай, Сүүгэлэйхиһээ һураггүй үсөөн, оройдоол 200 шабинартай Агын дасание али болхоорнь үргэхэ гэһэн хүсэлдэ абтаһан ха. Тон түрүүн, Агын дасан ерээжэ, ламанарай дотоодо гурим гээшые шангадхахын ябуулга хэбэ. Галсан Жимбэ Түгэлдэрэй 1850 онһоо 1872 он болотор Агын дасанай шэрээтээр һуугаад, үбдөөд тагаалал болоо.

Удаадахи зургаадахи шэрээтээр үндэр һаһатай Пүшэнбын Галсан Шоймпол 1873 ондо һунгагдаба. 1878 ондо зүнтэг болоһон ушарһаань, тушаалһаань буулгаба. Энэхэн табан жэлэй турша соо дасанай доторой гурим нилээд һуларһан дээрэһээ, журам муудаба.

Шэнэ заларһан шэрээтэ өөрынгөө багша Дандарай ламхайн захиһан бурханай номые арюунаар сахиха гэһыень гол баримта болгон, Виниан Дүлбын гурим байгуулжа эхилбэ. Хүдөөһөө мүргэлөөр ерэһэн эхэнэрнүүдэй дасанай ламанарайда юрын айлда мэтээр хонодог гуримые таһа хорибо.

Д. ЦЫРЕНДАШИЕВ

(Үргэлжэлынь удаадахи дугаарта).

Редакцин хаяг:
671950, Буряад Улас, Закаменск хото,
Кировэй үйлсэ, 8-дахы гэр.

Һарадаа хоёр дахин гарадаг һонин.

Хэһэг 300.
Индекс 59901.

Эмхидхэн байгуулагша:
Захаамнай аймагай захиргаан.

Редактор
С.Б.-О. Садаева,
суглуулан бүридхэжэ,
алдуунуудые заһагша, ризограф
дээрэ хэблэгшэ Э.В. Цыдемпилова.

Телефон, факс,
ород газетын редакторай: 4-46-32,
харюусалгата секретарин
ба соносхолой – 4-30-54,
компьютерна түбэй – 4-31-61,

бухгалтерин – 4-30-37.
Хэблэлэй нэгэ хахад
хуудаһан хэмжээтэй.

Толлолгонуудта үгтэһэн тоо
ба баримтануудай, хүнэй,
нотагай нэрэнүүдэй зүб бурууда
авторнуудынь харюусалгатай.

Редакцин хараа үзэл авторнуудай һанал
бодолтой зохилдонги бэшэ байжа магад.